

УДК 378.091:[172.15+172.16](477)«1945/1953»

DOI: 10.20535/2307-5244.50.2020.210146

Л. І. Єпик

ORCID: 0000-0001-5160-6529

*Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка,*

Е. В. Семешин

ORCID: 0000-0001-5022-203X

*Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка*

L. Yepik

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

E. Semeshin

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

**БОРОТЬБА З БУРЖУАЗНИМ НАЦІОНАЛІЗМОМ
І КОСМОПОЛІТИЗМОМ У ВНЗ УРСР
І ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1945–1953 РР.)**

*Struggle Against Bourgeois Nationalism and Cosmopolitanism
in the Universities of the USSR
in the Post-war Period (1945–1953)*

Автори статті проаналізували причини й хід політичних кампаній другої половини 1940-х рр. як реакцію на початок холодної війни і військово-протистояння ОУН радянській владі в Західній Україні, виявили їх особливості в межах ВНЗ УРСР. На основі широкого кола документів простежено хід кампаній, офіційні мотиви політичного переслідування представників студентського та професорсько-викладацького складу ВНЗ УРСР, типові звинувачення, проаналізовано реакцію представників педагогічної інтелігенції на цю політику, узагальнено наслідки політичних кампаній.

Ключові слова: буржуазний націоналізм, космополітизм, викладачі, інститути, репресії.

The authors of the article investigate political campaigns in the USSR in the post-war period, as a reaction to the beginning of the Cold War, and their peculiarities within the universities of the USSR. A causal link between repression in the realm of science and culture and changes in the foreign policy of the USSR was established, the course of campaigns was traced, the political persecution of university students and teachers of the USSR was described, the true nature of the charges was revealed and the reaction of teacher representatives to this policy

was traced and analyzed. In general, the results of the political campaigns of 1945–1953 were summarized.

Research work and scientific activities in the universities in the post-war period were integrally captured by political censorship. The topics of dissertations were closely chosen and repeatedly changed depending on the publication of one or another propagandist article written by recognized political thinkers of that time. Some scientists were accused of political misconduct, bourgeois nationalism and “worshiping to the West” and generally lost the opportunity to do scientific work, and high-skilled workers were dismissed from academic institutions and some of them suffered from political persecutions.

The purpose of the article is to disclose the reasons, the course and consequences of the political persecution of pedagogical intelligentsia in the universities of the USSR during the late Stalinism in the course of the campaign of struggle with bourgeois Ukrainian nationalism and cosmopolitanism. Furthermore, the task of the research is to identify the features of the implementation of these campaigns within universities of the USSR and to analyze the attitude of pedagogical intelligents' to this policy.

On the basis of a wide range of scientific literature and archival documents, the authors argue that the struggle against cosmopolitanism and Ukrainian nationalism became a reaction of the totalitarian state to the desire of the population to obtain fundamental political rights, such as freedom of speech and freedom of thoughts. The reasons why teachers and students of the USSR's universities were targets of political pressure and arbitrariness can be explained by their intelligence, which was considered as an obstacle by the Soviet rulers. This group of the population did not only oppose the communist ideology but also resisted to the dissemination of uninformed materials within university disciplines.

Keywords: postwar reconstruction, Cold War, bourgeois nationalism, cosmopolitanism, teachers, institutions, political repression.

На сьогодні політичні кампанії другої половини 1940-х рр. залишаються малодослідженою темою. «Архівна революція» та послаблення цензури на початку 1990-х рр. дали змогу переглянути й проаналізувати з цілком іншого боку широко відомі події епохи сталінізму. Хоча різноманітні аспекти історії замість об'єктивного аналізу стали одним із елементів дискредитації старого режиму новим, нові реалії часу дали історикам можливість досліджувати раніше абсолютно недоступні теми. Це сприяло появі багатьох серйозних наукових праць, у котрих висвітлено малодосліджені або цілком закриті історичні проблеми. Проте досі окремі події історії сталінізму, попри широку архівну базу, залишилися поза увагою науковців. Однією з таких актуальних тем є політичні переслідування педагогічної інтелігенції в УРСР у зазначений період.

Мета статті — проаналізувати політичні переслідування педагогічної інтелігенції ВНЗ УРСР у роки пізнього сталінізму в ході кампаній з боротьби проти буржуазного українського націоналізму й космополітизму та простежити особливості реалізації цих кампаній у межах ВНЗ УРСР, ставлення педагогічної інтелігенції до такої політики, її наслідки.

Методологічною основою нашого дослідження стали принципи історизму, об'єктивності, поєднання системного та регіонального підходів, наукового плюралізму, спрямовані на вивчення й узагальнення історичних подій на основі науково-критичного аналізу комплексу джерел і літератури, що стосувалися предмета дослідження. На різних етапах наукової роботи ми застосовували різноманітні методи: загальнонаукові — аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, систематизацію, аналогію, періодизацію, конкретно-історичні — порівняльно-історичний, історико-системний, синхронний та спеціально-історичні — джерелознавчий аналіз і синтез, критичний аналіз джерел тощо.

До розвалу Радянського Союзу всі згадки про згадані кампанії були переважно пропагандистськими, що позначилося й на науковій літературі. Лише після розвалу СРСР з'явилися перші праці, де було об'єктивно висвітлено це питання. Однак більшість таких робіт були загальними й нашу тему в них було висвітлено лише як одну зі складових. Серед ґрунтових праць, присвячених виключно їй, можна згадати монографію Г. В. Костирченко (2010) та докторську дисертацію російської дослідниці Е. С. Геніної (2009), присвячену боротьбі з космополітизмом у Сибіру. Також зусиллями науковців видано декілька збірників документів, котрі охоплюють дане питання (Хаустов В., Наумов В. & Плотникова Н. 2007; Яковлев А. и др. 2005). Його порушували в рамках дослідження Е. Семешина про боротьбу з космополітизмом у межах Сумського педінституту (нині Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка) (Семешин, Е. 2019).

Політичні кампанії другої половини 1940-х рр. можна умовно розділити на кілька пов'язаних напрямів, та в межах даного дослідження інтерес представляють два з них — боротьба проти українського буржуазного націоналізму й космополітизму. Насправді ці дві політичні кампанії мають єдиний причиново-наслідковий зв'язок і стали одним із елементів холодної війни. Протистояння двох наддержав (СРСР і США), особливо після фултонської промови У. Черчилля, котра ввійшла до підручників історії як власне початок холодної війни, безпосередньо віддзеркалилася на внутрішньому житті в Радянському Союзі.

В умовах поширення національного руху, особливо в західній Україні, радянське керівництво задіяло не лише силові методи, але й потужну пропагандистську базу, котра викривала українських націоналістів як агентів іноземщини та зрадників, які продалися капіталістичним країнам. У зв'язку

з цим варто навести цитати з радянської преси: «український націоналізм проти всієї своєї брудної історії, на всіх етапах своєї мерзенної, підступної і хамелеонської діяльності, являв себе як зрадника життєвих інтересів українського трудящого народу, як прислужника чужоземних імперіалістичних сил — в першу чергу німецького імперіалізму, від Бісмарка до Гітлера. Після розгрому свого основного хазяїна — гітлерівської Німеччини, недобитки українського націоналізму кинулися шукати і знайшли собі нових хазяїв в особі англосаксонських реакціонерів...». І далі: «...українські націоналістичні теоретики виконували завдання своєї і іноземної буржуазії не лише щодо отруєння свідомості народних мас ворожою ідеологією, а й були активними організаторами контрреволюційних рухів та шпигунства. Активним учасником шпигунської організації СБУ, яка діяла за завданням німецького імперіалізму, був М. Грушевський»¹.

В Кремль постійно доповідали, що Агітпроп КП(б)У по-примиренському ставиться до націоналістичних настроїв, котрі посилювалися серед творчої інтелігенції. Частина українських учених цілком відверто поділяла погляди М. Грушевського, котрий стверджував, що український народ існує з IV ст. н. е., а Київська Русь не давньоруська, а українська держава. При цьому найбільший ідеологічний вакуум відзначався в науково-культурних центрах Західної України, перш за все у Львові (Костирченко, Г. 2010, с. 139).

Подібні політичні настрої фіксувались і серед студентства, лави якого значною мірою було поповнено за рахунок демобілізованих фронтовиків. Студенти були невдоволені вкрай тяжкими умовами життя й, зіткнувшись із жахливими умовами радянської дійсності, часто виявляли антибільшовицькі опозиційні настрої, що спричиняло їх звинувачення в націоналізмі й сепаратизмі. Така доля спіткала студента-історика Одеського педінституту І. Мотенка, котрий говорив, що жоден із керівників партії не викликає в нього довіри. Студентка Одеського інституту іноземних мов Т. Семенюк про партійне керівництво відгукувалася так: «...всі біди і горе нашого народу відбуваються з вини жидів, які знаходяться при владі, якій скоро прийде кінець» (Хоменко, Н. 2010, с. 87).

Досить показова історія відбулася в Лебединському вчительському інституті. Там, прочитавши твір М. Гоголя «Тарас Бульба», семеро студентів фізмату почали грати в козаків: поміж себе обрали кошового й курінного отаманів, присягнули, що питимуть багато горілки, цуратимуться жіноцтва, носитимуть довгі вуса, «оселедець» та не братимуть участі в громадському житті. На одному з комсомольських засідань хлопців звинуватили в «українському буржуазному націоналізмі», а одного з організаторів — студента, відмінника навчання В. Г. Сосюрченка — невдовзі відрахували з інституту як буржуазного націоналіста (Хоменко, Н. 2010, с. 88). Від арешту його врятува-

¹ Більшовицька зброя. 17 грудня 1947 р. С. 2.

ли 8 фронткових поранень та військові нагороди, проте довго він як «ворог народу» не міг влаштуватися на роботу.

В наказі заступника міністра освіти УРСР О. М. Руська від 12 лютого 1948 р. відзначалося, що в згаданому навчальному закладі «була відсутня більшовицька критика і самокритика, не було загостреної боротьби проти ворожої ідеології і особливо проти проявів буржуазного націоналізму. Внаслідок вкрай незадовільного стану політико-виховної роботи, відриву керівного і педагогічного персоналу від колективу студентів і притуплення політичної пильності, стало можливим проникнення в середовище студентів інституту ворожих буржуазно-націоналістичних впливів»¹.

У зв'язку з цим за розпорядженням заступника міністра освіти УРСР О. М. Руська від 25 лютого 1948 р. директори Харківського педінституту (А. О. Івановський) та Сумського педінституту (Д. Є. Нукалов) були зобов'язані «регулярно відряджати лекторів для читання масових лекцій викладацькому персоналу та студентам Лебединського учительського інституту», щоб поліпшити політично-виховну роботу².

У вересні 1946 р. в Інституті Маркса-Енгельса-Леніна з доповіддю про значення ідеологічної роботи виступив завідувач Відділу пропаганди Управління пропаганди і агітації ЦК Ковальов. Акцент він зробив на необхідності подолати пережитки капіталізму в свідомості людей і перш за все — на боротьбі з націоналізмом. «Грубі прояви націоналізму» партія виявила в УРСР. За його словами, головним каналом проникнення буржуазної ідеології в радянське суспільство було те, що «значна частина нашої армії знаходилася за межами нашої країни і жила в умовах буржуазного суспільства і буржуазної ідеології» (Мосолов, В. 2010, с. 484). Інакше кажучи, ознайомлення радянського народу з західною культурою та порівняння іноземного побуту з радянським було не на користь останнього. Це зруйнувало довірливі пропагандистські міфи про капіталістичну дійсність.

Тому в Агітпромі 18 квітня 1947 р. ухвалили «План заходів з пропаганди серед населення ідеї радянського патріотизму». В ньому зазначалось: «У сучасних умовах одним з найбільш шкідливих і небезпечних пережитків капіталізму в свідомості людей, що перешкоджає розвитку і зміцненню радянського патріотизму, є проявлене в окремих громадян СРСР почуття низькопоклонства перед капіталістичним Заходом, перед сучасною буржуазною культурою... Партійні організації, всі працівники друку, пропаганди, науки і культури повинні постійно роз'ясняти, що радянський патріотизм означає глибоке розуміння переваги соціалістичного ладу над буржуазним, почуття гордості за радянську батьківщину, безмежну відданість

¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 1. Копія постановлений Совета Народных Комиссаров УССР и приказы управления по делам высшей школы. Арк. 244.

² Держархів Сумської обл. Копія постановлений Совета Народных Комиссаров УССР и приказы управления по делам высшей школы. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 217.

справі партії Леніна — Сталіна» (Яковлев, А. и др. 2005, с. 110). На основі цього плану 11 серпня в газеті «Правда» вийшла велика — на дві сторінки — стаття Д. Шепілова «Радянський патріотизм» (Шепілов, Д. 1947, с. 2–3). Через увесь її зміст проходила ідея боротьби з низькопоклонством перед Заходом.

В цьому криється взаємозв'язок політичних кампаній боротьби проти українського націоналізму й космополітизму. Помилковою є думка, що кампанія проти космополітизму стосувалася тільки євреїв. Насправді її жертвами стали представники багатьох національностей. Сталіну було набагато легше проголосити «ворогами народу» тих українських націоналістів, котрі співпрацювали з гітлерівцями. Куди складніше це було зробити щодо тієї єврейської інтелігенції, яка воювала в Червоній армії або працювала в тилу. До кінця 1946 р. в країні перебували тисячі польських євреїв, котрі підлягали репатріації й могли стати небажаними свідками в разі репресій проти співвітчизників. Проникнення на захід чуток про репресії проти євреїв у СРСР було дуже небажане для радянського керівництва, адже в капіталістичних країнах чисельні групи впливової інтелігенції мали прорадянські погляди. Лише тоді, коли СРСР втратив надії перетворити Ізраїль на радянського політичного сателіта, радянський уряд у кінці 1948 р. розпочав репресії проти євреїв.

У другій половині 1940-вих рр. у радянській пресі прийняли серію постанов, які ознаменували різке посилення політики з ідеології та культури. Немає сенсу перелічувати ці постанови, бо вони давно вже відомі й описані в навчальній літературі. Розглянемо лише деякі з них і вплив їх на професорсько-викладацький та студентський склад українських ВНЗ. Однією з перших стала постанова «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» (14 серпня 1946 р.), котра викликала широкий громадський резонанс і прямо позначилася на місцевих партійних осередках. Цьому сприяло й посилення в радянській пресі пропагандистської складової. В центральній пресі почали з'являтися повідомлення, присвячені українському націоналізму.

В газеті «Правда»¹ (1946. 23 августа, с. 2), де незадовго до цього було опубліковано згадану постанову, поміж іншого відзначалося: «ЦК КП(б)У недооцінив особливої важливості ідеологічної роботи... не організував в печаті широкої критики ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології. Внаслідок цього в деяких книгах, журналах і газетних статтях, в усних виступах окремих українських істориків і літераторів наявні ідеологічні помилки і збочення, спроби відродити буржуазно-націоналістичні концепції історика Грушевського і його школи. Інститут мови і літератури Академії наук УРСР видав «Нарис історії української літератури», в якому містяться буржуазно-націоналістичні погляди на історію українського народу і його культуру. Серйоз-

¹ Правда. 23 августа 1946 г. С. 2.

ні помилки націоналістичного характеру допущені також в першому томі історії України, виданому інститутом історії...».

Це стало сигналом для місцевих партійних осередків розпочати політичні викриття в багатьох ВНЗ. Так, на зборах партійного активу м. Сум секретаря обкому та міському КП(б)У І. І. Іванов заявив про серйозні недоліки в роботі Сумського педінституту. Він говорив про поверховість лекцій і політичні помилки в інституті, зокрема з боку директора цього ВНЗ Д. Є. Нукалова, котрий допустив серйозні помилки у викладанні історії України. В його лекціях не розкривалися шкідливі буржуазно-націоналістичні погляди Грушевського і їх класова суть. Сам Дмитро Єфимович опинився в «полоні» школи Грушевського, що виходило з його статті «З історії міста Суми», опублікованій в газеті «Більшовицька зброя»¹.

Сама стаття була звичайним красназавчим дослідженням і не містила якихось націоналістичних гасел, а сам Д. Є. Нукалов, росіянин за національністю, а заодно й колишній випускник Сумського педінституту, був фанатичним комуністом. При цьому керівництво інституту звинуватили в тому, що не забезпечило розгортання справжньої боротьби за ідейність у викладанні й чистоту марксистсько-ленінської науки. На зборах виступили директор інституту Д. Є. Нукалов і завідувач кафедри марксизму-ленінізму Я. Н. Циколь і визнали свої помилки, розкаялися та обіцяли виправити становище в інституті².

Радикалізація боротьби проти буржуазного націоналізму пов'язана з призначенням у березні 1947 р. Л. Кагановича на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У. Після виходу постанови ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. активізувався ідеологічний наступ на педагогічну інтелігенцію країни, перед якою ставили завдання вести нищівну боротьбу за чистоту марксистсько-ленінської теорії проти ворожої буржуазно-націоналістичної пропаганди. Неухильному контролю підлягали навчальні плани, підручники, вводилося стенографування лекцій.

Нового розмаху набула критика поглядів М. Грушевського. Відповідно до наказу начальника управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР від 19 вересня 1947 р. «Про покращення навчання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР», викладачі мали розкривати політичну шкідливість історичних концепцій Грушевського. Як приклад проходження кампанії з викриття націоналістів можна судити за Сумським педінститутом. У звіті про роботу навчального закладу за 1946/47 рр. навчальний рік відзначалося незадовільне викладання історії України (викладач В. С. Мусатенко): «не висвітлюється глибока і явна історична єдність і дружба великого російського і українського народу, їх спільна бороть-

¹ Більшовицька зброя. 22 вересня 1946 р. С. 2.

² Більшовицька зброя. 26 жовтня 1946 р. С. 2.

ба проти поміщицько-капіталістичного гніту і іноземних загарбників, а також роль і вплив російського народу на історичний розвиток українського народу, його економіку, науку і культуру...»¹.

На засіданні Вченої ради інституту 10 жовтня 1947 р. знову порушили це питання: «Викладач історії України тов. Мусатенко не зміг зробити правильних висновків із вказівок ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У... Він не дає в своїх лекціях критики буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського... ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову про політичні помилки Інституту історії України, який за 30 років свого існування не створив підручника з історії України, витриманого в марксистсько-ленінському дусі. У зв'язку з цією постановою і Сумський обком КП(б)У прийняв рішення про виправлення серйозних недоліків у викладанні історії України в Сумському пединституті. Завідуюча кафедрою історії СРСР тов. Мартинова В. В. повинна звернути серйозну увагу на викладання історії України тов. Мусатенко, всіляко допомогти йому у виправленні помилок». В резолюції ухвалили «організувати ряд лекцій для студентів і викладачів з основних питань історії України, в яких розкритикувати націоналістичні збочення в історії України»².

В лекціях мали висвітлювати передову «роль російської науки, культури і мистецтва у розвитку світової культури і особливо в перевазі радянської, соціалістичної науки і культури над сучасною буржуазною наукою і культурою...»³. У ВНЗ теж почав діяти «тематичний гурток, присвячений викриттю сучасного імперіалізму...»⁴.

Критикувалася політично-виховна робота в Глухівському учительському інституті, котра обмежувалася «проведенням загальних заходів, слабо проведена передплата серед студентів на періодичну літературу та газети, внаслідок чого вони не знайомі з подіями міжнародного становища і внутрішнього життя нашої країни»⁵.

В ході перевірки роботи інституту в 1948/49 н. р. було виявлено, що «студенти 1-го курсу літературного і фізико-математичного відділів Антощенко, Циганко навіть не знали про викриття нашою партійною пресою антипатріотів буржуазних космополітів, не знали про боротьбу демократичних сил світу за мир і безпеку народів проти агресивного «Атлантичного пакту». Студенти Амелін, Белкін, Безпелев, Букасова, Бурая за весь час перебуван-

¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 17. Отчет о работе Сумского пединститута за 1946-47 учебный год. Арк. 9 зв., 10.

² Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 25. Протоколи засіданий ученого совета 1947-48 г. Арк. 7, 7зв., 9.

³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 25. Протоколи засіданий ученого совета 1947-48 г. Арк. 32 зв.

⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 25. Протоколи засіданий ученого совета 1947-48 г. Арк. 35.

⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 79. Приказы Министерства просвещения. Арк. 19.

ня в інституті не прочитали майже жодного художнього твору...»¹. Загалом у всіх ВНЗ УРСР у 1948/49 р. констатувалося, що студенти погано ознайомлені з подіями поточного політичного життя, частина виявила на екзаменах слабкі знання творів В. І. Леніна та Й. В. Сталіна².

В одеських ВНЗ мали «місце факти прояви націоналізму, космополітичних збочень і неправильної політики у вихованні радянського студентства. Наприклад, в Кредитно-економічному інституті працює всього 30 чол. професорсько-викладацького складу: з них 5 українців, 7 росіян, 17 євреїв і 1 болгарин. З 10 завідувачів кафедрами 7 є євреями (всі спеціальні кафедри). ... до останнього часу не були викриті допущені проф. Боровим помилки буржуазно-об'єктивістського порядку при викладі історії розвитку банків в Росії і буржуазно-націоналістичні помилки в статтях з історії м. Одеси... Доц. Шерешевський, який читав курс основ Радянської держави і права, допускав зневажливе ставлення до студентів, поширював анекдоти, які дискредитують радянських фінансових працівників... В Одеському державному університеті мали місце космополітичні висловлювання проф. Розенталя, проф. Елькіна, доц. Шайкевич, причому коли вони зазнали критики з боку партійної організації, то проф. Розенталь намагався апелювати до студентів під час лекцій. На юридичному та історичному факультетах в 1949 р. окремі студенти намагалися виступати на захист викритих космополітів...» (Яковлев, А. и др. 2005, с. 528–529).

В січні — лютому 1949 р. в газеті «Правда» було опубліковано статті «Проти космополітизму в літературознавстві», «Проти космополітизму і формалізму в поезії» та «До нових успіхів вищої школи». Остання стаття ставила перед професорсько-викладацьким складом ВНЗ такі цілі: «викладання всіх дисциплін, починаючи від соціально-економічних, закінчуючи спеціальними предметами, повинно бути направлено до формування матеріалістичного світогляду нашої студентської молоді, до безпощадного викриття реакційних буржуазних теорій... Рішуча боротьба із буржуазними теоріями, з елементами низькопоклонства перед розтлінною культурою Заходу безперервно пов'язано із пропагандою передової ролі російських, радянських вчених в розвитку світової науки і техніки...»³.

В урядовій постанові від 28 квітня 1949 р. «Про завдання кафедр української літератури педвузів у зв'язку з викриттям діяльності безрідних космополітів» відзначалося, що в роботі у вищій школі використовувалися праці космополітів: «...Серед лекцій, надісланих студентам-заочникам педагогічних і учительських інститутів були окремі лекції, написані в 1947 р.

¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 79. Прикази Міністерства просвещения. Арк. 20.

² Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 79. Прикази Міністерства просвещения. Арк. 68 зв.

³ Правда. 18 февраля 1949 г. С. 2.

буржуазними космополітами І. І. Стебуном і А.І. Кацнельсоном. Всім цим нашої молоді, зокрема студентам-заочникам, прищеплювалися шкідливі погляди на ряд важливих питань радянської і класичної літератури». Для посилення боротьби на літературному фронті передбачалося: «1. Проаналізувати та прорецензувати програми і робочі плани з української літератури, навчальні посібники... Внести в списки рекомендованої літератури для студентів редакційні статті газет... [далі перелік відомих пропагандистських статей у газетах «Правда», «Літературна газета», журналах «Більшовик України» і «Більшовик». — Авт.]. 2. В порядку навчальної роботи на всіх курсах провести лекції для студентів про боротьбу проти буржуазного космополітизму. На тих же курсах, де студентам рекомендували книжки і статті безрідних космополітів, організувати спеціальні оглядові лекції з питань, до яких була використана чи рекомендована шкідлива література...»¹.

Після публікації редакційної статті в «Літературній газеті» від 9 та 16 червня 1949 р. «За ідейну чистоту радянської поезії» Управління в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР звернулося до ректорів університетів, директорів педагогічних, театральних ВНЗ і консерваторій УРСР, завідувачів кафедр української та російської мови й літератури. Відзначалося, що деякі критики «вихваляли й ідеалізували всю творчість Є. Багрицького без суворого розмежування його кращих творів від його ж численних творів безідейних... і політично помилкових, зокрема вихваляли його поему “Дума про Опанаса”. Таке огульне вихвалення критиками творчої спадщини Багрицького вважалося шкідливим, бо «під впливом окремих творів Багрицького... деякі поети, як Л. Первомайський та С. Голованівський, створили ряд ідейно-порочних творів... [які] вивчались у вузівських курсах історії російської та української літератури...»².

В 1949–1953 рр. у ході політичних чисток в інститутах і університетах переслідувань зазнали викладач зарубіжної літератури Ужгородського університету Баркман, доцент, завідувач кафедри російської літератури Дніпропетровського університету Соїфер, доцент кафедри російської літератури Львівського університету Пархоменко, викладач Київського театрального інституту Приворотський, які «принижували значення великої російської літератури, виявляли низькопоклонство перед культурою буржуазного заходу та допускали помилки космополітичного характеру»³.

Проф. Д. Є. Тамарченко і доц. А. В. Тамарченко викладали російську літературу в Чернівецькому університеті. В їх роботі відзначалося «при-

¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 84. Директиви Міністерства просвещения (1949 г.). Арк. 47–48.

² Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 84. Директиви Міністерства просвещения (1949 г.). Арк. 80–81.

³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 84. Директиви Міністерства просвещения (1949 г.). Арк. 39–40.

ниження досягнень марксистсько-ленінського літературознавства й радянської літератури»¹. В Київському педінституті засудили завідувача кафедри зарубіжної літератури доц. Сахарного, під час керівництва якого в роботі кафедри «мали місце прояви об'єктивізму, аполітизму, низькопоклонства та космополітизму»².

В Сумському педінституті деякі викладачі погано розкривали основні ідеї творів класиків марксизму-ленінізму. Так, старший викладач т. Краснопольський у лекції на тему «В. І. Ленін і Й. В. Сталін про ідеологічні основи марксистської партії» занадто «блідо розповів студентам про переміщення центра світового революційного руху в Росію, не вказав на те, що Росія є батьківщиною ленінізму, слабо викрив зрадництво правих соціалістів». В лекції викладача Давиденка на тему «Партія більшовиків у боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 роки)» останній «слабо розкрив суть радянського методу індустріалізації, не викрив провокаційну діяльність американських імперіалістів, які намагалися зірвати справу індустріалізації в СРСР, не дав належної оцінки підривної роботи, яку вели на той час слуги міжнародного імперіалізму — українські буржуазні націоналісти»³.

В ході політичної кампанії проти безрідних космополітів у вересні 1949 р. заарештували викладачку Сумського педінституту Л. С. Кауфман, її засудили й направили в Охтирський табір Сумської обл., але в квітні 1951 р. відпустили. У зв'язку з її арештом дирекція педінституту звернулася до Міністерства освіти з проханням направити на роботу до інституту викладача західної літератури, бо через несподіване вибуття Л. С. Кауфман цей курс ніхто з працівників кафедри читати не міг⁴.

Про ставлення викладачів до кампанії боротьби проти космополітизму можна судити з засідань Вченої Ради Сумського педінституту. На розширеному засіданні 3 березня 1949 р., на якому обговорювали це питання, викладацький склад практично єдиним фронтом виступив за необхідність такої політики.

Так, декан історичного факультету А. Б. Зубченко заявив: «...навчальна література, якою користуються студенти в ВНЗ і учні в школі писалася космополітами і тому багато історичних подій і явищ трактуються неправильно... Студенти не звикли ще критично підходити до окремих питань: на педпрактиці встановлено, що хоч учитель в школі і попереджав учнів про те,

¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 84. Директиви Міністерства просвещения (1949 г.). Арк. 39–40.

² Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 84. Директиви Міністерства просвещения (1949 г.). Арк. 39–40.

³ Більшовицька зброя. 14 листопада 1952. С. 2.

⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 63. Листування з Міністерством освіти і управлінням педвузів. Арк. 218.

що в підручниках неправильно висвітлено низку питань — учні все вчать за підручником і при відповідях повторюють помилки підручника. Студенти, виступаючи в ролі вчителя, під час педпрактики не завжди можуть вчасно розібратися в неправильних відповідях учнів». Отже, необхідно «провести цикл лекцій для студентів факультету в питанні виявлення неправильних трактувань, які підносять в душі космополітизму»¹.

Виконувач обов'язків завідувача кафедри фізики В. І. Зайцев висловився в такому тоні: «космополітизм явище не нове, але особливої гостроти боротьба з космополітизмом набуває в даний час так як він переріс в буржуазну диверсію... Космополітизм в галузі фізики проявляється у спотворенні історичної правди про пріоритет російських фізиків. ... ще й зараз на сторінках наших журналів друкуються антимарксистські статті. Так, наш журнал "Успіхи фізики" помістив на своїх сторінках статтю академіка Кравця "Еволюційні вчення про енергію", яка є антимарксистською ... У цій статті академік Кравець приходиться до висновку, що різниці між енергією і матерією немає ... З іншого боку кажуть, що енергія може зникати безслідно, значить, напрошується висновок, що і матерія може зникнути...». На думку завідувача кафедри історії СРСР В. А. Духнича, «необхідно ліквідувати диверсію космополітів в студентські розуми... Космополіти намагалися вкрасти наше героїчне минуле, перекручуючи історичні події, не показуючи героїзму російського солдата, народу. Наша основна задача — вести роботу з цими збоченнями»².

Після обговорення Вчена Рада інституту постановила: «... боротьба з буржуазним космополітизмом і його проявами в нашій країні є в даний час головним завданням викладацького складу інституту... 1. Обговорити питання про боротьбу з космополітизмом і завданнях викладачів спеціальних предметів на всіх кафедрах інституту; 2. Всім деканам і завідуючим кафедрам інституту під керівництвом кафедри марксизму-ленінізму організувати вивчення студентами матеріалів центральних газет, що викривають космополітів. Вважати за необхідне провести політзаняття на тему "Про боротьбу з космополітизмом"; ... 8. Перевірити літературу в бібліотеці інституту та вилучити роботи космополітів; 9. Лекційним бюро інституту посилити пропаганду досягнень радянської літератури, мистецтва і науки; ... 11. Надати допомогу міським і обласним організаціям в проведенні лекцій по викриттю космополітизму; 12. У оглядових лекціях для випускних курсів повести рішучу боротьбу з космополітизмом»³.

¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 38. Листування з Міністерством освіти і управлінням педвузів. Арк. 43.

² Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 38. Листування з Міністерством освіти і управлінням педвузів. Арк. 43, 44.

³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 38. Протоколи засіданий ученого совета. Арк. 44, 44 зв.

Вилучення літератури стало одним із невід’ємних елементів другої половини 1940-х рр. Виходили циркуляри, котрі забороняли всі без винятку книги конкретної тематики. В період боротьби з космополітизмом вилученню підлягали всі книги з генетики й кібернетики, проголошені «лакейськими прислужниками буржуазії». Забороні підлягали й далекі від політики педагогічні посібники. Так, у березні 1949 р. Міністерство освіти УРСР надіслало директиву всім директорам учительських і педагогічних інститутів, в якій наказало вилучити з ужитку в навчальній роботі всю педагогічну літературу професора Я. Б. Резніка як наскрізь просякнуту буржуазним космополітизмом¹.

Як у загальносоюзній, так і в місцевій пресі регулярно публікувалися повідомлення, котрі закликали до покращення виховання студентів і професорсько-викладацькі кадри у дусі радянського патріотизму, постійно викривалися недоліки в цій роботі. В січні 1950 р. в обласній газеті «Більшовицька зброя» вийшла редакційна стаття «Посилити ідейно-політичне виховання студентів», де зазначалося, що в Сумському пединституті мали місце серйозні хиби в ідейно-політичній роботі. Вказувалося, що «... партійна організація глибоко не вникала в діяльність кафедр, в ідейний зміст викладання, особливо суспільних дисциплін, літератури та ін. Викладачі тт. Пільверман, Варченко іноді читали лекції у відриві від сучасності, протягували об’єктивізм...»².

Невдовзі після виходу статті в СДПІ відбулося розширене засідання Вченої Ради інституту, на якому було обговорено недоліки в політичній роботі щодо студентів («факти співання в гуртожитках контрреволюційних пісень» та «зрив педпрактики студентом історичного факультету В. І. Талденко, який організував учням старших класів екскурсію в церкву»³) і помилки викладачів. Невдовзі з роботи в інституті звільнили згаданого в газетному повідомленні викладача О. М. Варченка за незадовільне викладання історії педагогіки: «... ігнорував класовий підхід при розгляданні буржуазних педагогічних систем і недооцінював радянський етап в розвитку педагогіки»⁴.

Політичні кампанії, спрямовані проти низькопоклонства перед заходом, мали значні результати. В лекціях з історії російської літератури основна увага приділялася висвітленню світового значення класичної російської та радянської літератури, «викривалися космополітичні наклепи на російську літературу, лженаукові концепції буржуазних літературознавців, які принижують

¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 84. Директиви Міністерства просвещения (1949 г.). Арк. 22.

² Більшовицька зброя. 10 січня 1950 р. С. 1.

³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 51. Протоколи ученого совета пединститута. Арк. 52 зв.

⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 9. Учёт движения контингента студентов института и статистические отчеты (1945–1954 гг). Арк. 180.

значення російської літератури... Кафедри історії української літератури викривають прояви буржуазного націоналізму у висвітленні літературного процесу й творчості окремих письменників, приділяють увагу аналізу глибоко ідейного впливу передової російської літератури на українську, популяризують кращі твори українських радянських письменників»¹.

Як приклад можна навести Сумський педінститут, де, «порівнюючи факти української і російської мови, викладачі всіх дисциплін кафедри показували споконвічні братні зв'язки цих мов і тим викривали брехливість твердження українських буржуазних націоналістів про нібито цілковиту відрубність української мови від мови російської. Так, на лекціях з історичної граматики і Історії української літературної мови ст. викладач Бова Л. П... постійно розкривала братські зв'язки української та російської мови, особливо використовуючи для цього курс порівняльної граматики української і російської мов... На лекціях і практичних заняттях... всі члени кафедри підкреслювали пріоритет вітчизняної науки у розв'язанні певних проблем мовознавства і розкривали ідеологічний характер мовознавства зарубіжного»².

Кафедри суспільних наук розкривали в потрібному річищі історію Великої Жовтневої соціалістичної революції, ВКП(б), КП(б)У, робітничого і селянського руху в Росії й Україні та міжнародного робітничого руху, питання радянського патріотизму, соціально-економічні перетворення. Кафедри психології та педагогіки розробляли теми, пов'язані з комуністичним вихованням учнів, питання історії й розвитку народної освіти в Радянському Союзі, виховання свідомої дисципліни учнів, підвищення якості навчання в школі тощо³.

Політична складова та ідеологічний тиск прямо позначалися на науковій роботі радянських педагогів, при цьому нерідко перевищуючи необхідну умовну норму. Так, викладач Дніпропетровського університету Кобринський у дисертації «Поєми Івана Франка» викривав значення творчості геніального сина українського народу І. Франка, висвітливши поета як «космополіта і національного нігіліста». Колишній викладач Львівського педінституту Романченко в дисертаційній роботі про М. Драгоманова припустився «помилку буржуазно-націоналістичного характеру»⁴. Значна частина професорсько-викладацьких кадрів, прагнучи уникнути політичних звинувачень, просто не бажала досліджувати актуальні проблеми ХХ ст., беручи більш ранній і менш політизований період. Міністерство освіти УРСР в лютому 1952 р.

¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 96. Прикази Міністерства просвещения УССР и Министерства ВССО УССР о работе педвузов за 1950 г. Арк. 40.

² Держархів Сумської обл. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 120. Отчеты деканов и заведующих кафедрами. Арк. 18.

³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 141. Прикази Міністерства просвещения УССР и Министерства ВССО УССР о работе педвузов за 1952 г. Арк. 44.

⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 96. Приказы Министерства просвещения УССР и Министерства ВССО УССР о работе педвузов за 1952 г. Арк. 40.

вимушене було констатувати, що «за післявоєнні роки не було опубліковано жодної серйозної роботи в області політичної економії, філософії, галузевої економіки, історії СРСР, мовознавства»¹.

Низькою була й наукова кваліфікація багатьох викладачів. 19 травня 1949 р. в доповідній записці агітпропу ЦК Г. М. Маленкову і М. А. Суслову про результати перевірки складу кафедр марксизму-ленінізму, філософії та політичної економіки в 213 радянських ВНЗ відзначалося: «В результаті перевірки виявлено незадовільне становище з кадрами викладачів і керівників кафедр суспільних наук. Особливо погано справа йде з їх науковою кваліфікацією. Із загальної кількості перевірених 2018 викладачів основ Марксизму-ленінізму, філософії та політичної економії вищих навчальних закладів 1207 викладачів (60%) не мають наукових ступенів і звань... Викладачів марксизму-ленінізму, що мають наукові ступені, налічується не більше за 14%, в той час як за всіма іншими дисциплінами вчені ступеня мають близько 35% викладачів» (Яковлев, А. и др. 2005, с. 411).

Така картина спостерігалась у багатьох ВНЗ. Так, в Одеському педагогічному інституті на кафедрі марксизму-ленінізму з 6 викладачів 5 не мають наукового ступеня та звання. У Ворошиловградському педінституті й Ужгородському учительському інституті на кафедрах російської і української мови не було жодного викладача з науковим ступенем чи званням².

В перші післявоєнні роки низьку наукову кваліфікацію можна пояснити війною, загибеллю багатьох висококваліфікованих фахівців, слабкою підготовкою в часи війни, масовим залученням до роботи у ВНЗ вчителів і т. д. Однак у подальшому причини цього явища змінилися. Саме в 1949–1953 рр., тобто, коли політичні кампанії проти низькопоклонства перед Заходом досягли апогею, можемо спостерігати значне падіння рівня підготовки науковців. Так, 1948 р. по радянських ВНЗ захистило в термін дисертації з основ марксизму-ленінізму, політичної економіки і філософії 47,0% аспірантів, 1949 р. — 33,6%, а 1950 р. — 30,6%³.

Це було пов'язано з тим, що радянська влада вимагала насамперед правильної ідейно-виховної роботи серед студентського і професорсько-викладацького складу, а наукова праця відходила на другий план. Сама наукова робота опинилась у полоні політичної цензури, тематика дисертацій неодноразово змінювалась у зв'язку виходом тієї чи іншої пропагандистської статті, котрі вважалися за обов'язкові директиви до дій. Частина науковців, звинувачені в політичних помилках, буржуазному націоналізмі й низькопо-

¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 147. Прикази Міністерства просвещения УССР и Министерства ВССО УССР о работе педвузов за 1952 г. Арк. 6.

² Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 147. Директивы Министерства просвещения УССР и Министерства ВССО УССР о работе педвузов за 1952 г. Арк. 39, 41.

³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-5369. Оп. 1. Спр. 119. Приказы Министерства просвещения и Министерства ВССО УССР о работе педвузов за 1951 г.

клонстві перед заходом взагалі втрачали доступ до наукової роботи, в той час як із наукових закладів у ході чисток звільнялися висококваліфіковані працівники. А окремі з них зазнали політичних репресій.

В цьому відношенні варто згадати долю згаданої репресованої Л. С. Кауфман та її чоловіка, кандидата філософських наук Я. Н. Циколя, котрий завідував у СДПІ кафедрою марксизму-ленінізму, а також працював у вечірньому університеті марксизму-ленінізму і був відзначений там як найкращий викладач¹. Останнього не репресували, однак йому довелося звільнитися з роботи в педінституті (деталі невідомі).

1950 р. Яків Наумович спочатку кілька місяців працював у Воронежі, а у вересні 1950 р. переїхав до Тамбова, де очолив кафедру філософії Тамбовського державного педінституту (ТДПІ). Лія Соломонівна після звільнення з ув'язнення теж виїхала в Росію, але довго не могла знайти постійної роботи. Лише 1956 р. її прийняли асистентом на кафедру німецької мови факультету германських мов ТДПІ.

Таким чином, в умовах розгортання холодної війни й конфронтації з капіталістичними країнами сталінське керівництво розпочало нищівну боротьбу з так званим низькопоклонством перед заходом. Водночас радянське керівництво намагалося возвеличити досягнення Росії як першої серед рівних країн в СРСР, прищепити інтелігенції так званий радянський, а по суті російської патріотизм. Політичні кампанії напряду відбилися на житті студентського і професорсько-викладацького складу ВНЗ, багато представників якого були звинувачені в буржуазному націоналізмі й у низькопоклонстві перед Заходом та зазнали переслідувань. Значна частина представників інтелігенції вимушені були брати участь у цій політиці. Політичні кампанії прямо позначилися на науковій підготовці кадрів, погіршили наукову кваліфікацію педагогічних працівників, якість наукової роботи падала через політичну цензуру.

В подальшому дослідницька робота має бути спрямована на детальніше вивчення особливостей політичних кампаній у різних регіонах УРСР, їх спільні та відмінні риси, більш детальний аналіз впливу політичної цензури на наукову діяльність представників інтелігенції. Важливо також шукати репресованих у ході політичних кампаній другої половини 1940-х рр. та простежувати їх долі в контексті радянської історії. Останнє завдання надзвичайно актуальне в наш час, адже репресивна політика сталінського керівництва післявоєнний період залишається майже недослідженою.

Генина, Е. 2009. *Кампанія по боротьбе с космополитизмом в Сибири*. Кемерово.

Костырченко, Г. 2010. *Сталин против космополитов. Власть и еврейская интеллигенция в СССР*. Москва.

¹ Держархів Сумської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 187. Сумської горком компартії. Отчеты и справки о работе университета марксизма-ленинизма. 6 января 1949 — 20 декабря 1949 г. Арк. 25.

Мосолов, В. 2010. *ИМЭЛ (Институт Маркса, Энгельса, Ленина) — цитадель партийной ортодоксии: из истории Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1921–1956*. Москва.

Семешин, Е. В. 2019. Репресії та боротьба із ідеологічними збоченнями в Сумському Державному педагогічному інституті (1944–1953 рр.). *Наукові пошуки: Зб. наук. пр. молодих учених*. Вип. 16. С. 70–76.

Хаустов, В. & Наумов, В. & Плотнокова, Н. 2007. *Лубянка. Сталин и МГБ СССР. Март 1946 — март 1953: Документы высших органов партийной и государственной власти*. Москва.

Хоменко, Н. 2010. Деякі аспекти політичних настроїв повоєнного студентства України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. XVII. С. 85–91.

Шепилов, Д. 1947. Советский патриотизм. *Правда*. 11 августа. С. 2–3.

Яковлев, А. и др. 2005. *Сталин и космополитизм. 1945–1953. Документы Агитпропа ЦК*. Москва.

Genina, Ye. 2009. *Kampaniya po borbe s kosmopolitizmom v Sibiri [Campaign Against Cosmopolitanism in Siberia]*. Kemerovo. [in Russian]

Kostyrchenko, G. 2010. *Stalin protiv kosmopolitov. Vlast i evreyskaya intelligentsiya v SSSR. Moskva [Stalin Against Cosmopolitans. Power and Jewish Intelligentsia in the USSR]*. [in Russian]

Mosolov, V. 2010. *IMEL (Institut Marksa, Engelsa, Lenina) — tsitadel partyynoy ortodoksii: iz istorii Instituta marksizma-leninizma pri TsK KPSS, 1921 — 1956 [IMEL (Institute of Marx, Engels, Lenin) — the citadel of party orthodoxy: from the history of the Institute of Marxism-Leninism under the Central Committee of the CPSU, 1921–1956]*. Moskva. [in Russian]

Semeshyn, E. 2019. Represiyi ta borot'ba iz ideolohichnykh zbochennyamy v Sums'komu Derzhavnomu pedahohichnomu instytuti (1944–1953 rr.) [Repression and fight against ideological perversion at the Sumy State Pedagogical Institute (1944–1953)]. *Naukovi poshuky: Zb. nauk. pr. molodykh uchenykh*. Vyp. 16. S. 70–76. [in Ukrainian]

Khaustov, V. & Naumov, V. & Plotnikova, N. 2007. *Lubyanka. Stalin i MGB SSSR. Mart 1946 — mart 1953: Dokumenty vysshikh organov partyynoy i gosudarstvennoy vlasti [Lubyanka. Stalin and the Ministry of State Security of the USSR. March 1946 — March 1953: Documents of the Highest Organs of Party and State Power]*. Moskva. [in Russian]

Khomenko, N. 2010. Deyaki aspekty politychnykh nastroyiv povoyennoho studentstva Ukrainy [Some Aspects of the Political Mood of Post-war Students of Ukraine]. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho*. Vyp. XVII. С. 85–91. [in Ukrainian]

Shepilov, D. 1947. Sovetskiy patriotizm [Soviet Patriotism]. *Pravda*. 11 avgusta. S. 2–3. [in Russian]

Yakovlev, A., et al., 2005. *Stalin i kosmopolitizm. 1945–1953 [Stalin and Cosmopolitanism. 1945–1953]*. Dokumenty Agitpropa TsK. Moskva. [in Russian]